

PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN MORFOLOJİ QURULUŞA DAİR TƏDQIQATLARINDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Giriş. Görkəmli dilçi alim, professor Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu ilə bağlı bu gün də müasir tədqiqatlarda öz əskini tapan, aktuallığını itirməyən məsələlərə toxunulmuşdur. Dilimizin qrammatikasını sistemli şəkildə tədqiq etmiş B.Çobanzadə öz əsərlərində dövrünün tələbləri səviyyəsində Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu haqqında akademik şəkildə təsəvvür yaratmış, bütün qənaətlərində dilimizin materiallarına və dünya dilçiliyinin nailiyyətlərinə istinad etmişdir. Əlbəttə, dilin varlığını mühafizə edən qrammatik quruluşun sistemli şəkildə öyrənilməsi o dövr üçün böyük elm hadisəsi idi və türkoloqun bu sahədəki müstəsna xidmətləri sonrakı mərhələdə (onu yetirmələrinin çoxşaxəli elmi fəaliyyəti nəticəsində!) dilimizin qrammatikasına dair sanballı əsərlərin və akademik nəşrlərin ortaya çıxmasına ciddi təkan vermişdir.

Alimin dilimizin morfoloji quruluşu ilə bağlı araşdırmaları məzmunca genişdir: burada dünya dillərinin geneoloji və tipoloji təsnifi baxımından Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunun özəllikləri, morfemika məsələləri, leksik və qrammatik şəkilçilər, nitq hissələrinin təsnifi, qrammatik kateqoriyalar, hər bir nitq hissəsinin spesifik cəhətləri və s. məsələlər əhatəli şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu cəhətdən müəllifin köməkçi nitq hissələri haqqındakı görüşləri dilçiliyimizdə ilk sistemli araşdırmalardan hesab oluna bilər. Sovet dövründə B.Çobanzadənin irsinə müraciət etməklə bağlı məlum çətinliklər və o cümlədən məlumatların məhdudluğu digər dilçilik məsələlərində olduğu kimi, köməkçi nitq hissələrinin öyrənilməsinə dair araşdırmalarda da nüfuzlu tədqiqatçının mövqeyini kənarda qoymuşdur. 2015-ci ildə nəşr olunmuş “Türkoloji araşdırmalar-1” adlı monoqrafik topluda yer almış “Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində köməkçi nitq hissələri” adlı tədqiqatımızda istinad etdiyimiz mənbələrdə də görkəmli alimin adına, demək olar ki, rast gəlinməmişdir. İlk dəfə olaraq məqalədə B.Çobanzadənin köməkçi nitq hissələrinə dair görüşləri sistemləşdirilərək tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Köməkçi nitq hissələrinə dair araşdırmalar. B.Çobanzadə dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq nitq hissələrinin təsnifi ilə bağlı elmi faktlara söykənən fikirlər irəli sürmüşdür. O, dilimizdəki sözlərin məna, vəzifə və funksiyalarına görə bir-birindən fərqləndiklərini diqqətə alaraq, bu dil vahidlərini müvafiq meyarlar əsasında qruplaşdırmışdır. “Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında nitq hissələrinin təsnifi problemi” adlı məqaləmizdə bu barədə məlumat verildiyindən (3, s. 114-117), yenidən mövzunu təkrarlamır, alimin köməkçi nitq hissələrinə dair görüşləri üzərində dayanırıq.

Nitq hissələrinin təsnifindən danışarkən qeyd etmişdik ki, B.Çobanzadə köməkçi sözləri, özünün təbirincə desək, “yarımsözləri” leksik vahidlərdən fərqləndirir, onları ayrıca qruplaşdırır. Düzdür, dilçi alimin bu qrupa daxil etdiyi vahidlər bütün köməkçi sözləri əhatə etməsə də, ancaq müəllif onların xüsusiyyətlərini düzgün xarakterizə edir. Və həmin fikirlər bu gün də dilçiliyimizdə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Belə ki, köməkçi nitq hissələrinin leksik mənaya malik olmaması, müstəqil işlənmə bilməməsi, şəkilçilər (xüsusilə leksik şəkilçilər) qəbul etməməsi, yalnız cümlə daxilində qrammatik funksiya daşması haqqında müəllifin qeydlərini bu gün də qrammatika kitablarında görmək mümkündür: “Bir sıra sözlər daha vardır ki, dildə ifa etdikləri vəzifəyə görə damar, yəni müstəqil sözlə şəkilçi arasında bulunurlar, indiyə qədər alışılmış təbirlə deyəcək olursaq, müstəqil mənaları yoxdur. Lakin bununla bərabər, şəkilçilər kibi damara da əlavə ediləməzlər, yaxud əlavə edilərsə belə, bunlar damarlara vurğu və uyuşma etibarilə tabe olmazlar. Bu kibi sözlərə şəkilçilər bəhsində bir daha dönməyə məcbur olacağımızdan, burada yalnız başlıca tiplərini bildirməklə kifayətlənəlim: *pək, ancaq, kimi (kibi, gibi), lakin, dəxi, daha, bəlkə, ki...* Bu sözlər, təbir caizsə, üzvi surətdə damara yapıqları kibi, bunlara da şəkilçi əlavə ediləməz. Bunlara bəzən *yarımsöz*, bəzən də *cüzlər* (çəstici) adı verilir ki, bizcə, birinci təbir daha ziyadə və daha aydın, uyğundur” (1, s.105). Həmçinin alimə görə, “yarımsözləri və ya şəkilçi qəbul etməyən sözləri, ümumiyyətlə, cümlə içində tədqiq etmək lazım gəlir” (1, s. 163).

B.Çobanzadə köməkçi nitq hissələrinə **zərf, qoşma, bağlayıcı və nidaları** daxil edir, bu gün dilçiliyimizdə bəhs olunan ədat və modal sözlərdən ayrıca danışır. Ən maraqlı məqam isə zərflərin də bu kateqoriyaya aid olunmasıdır. Müəllif qeyd edir ki, **zərfləri** müstəqil sözlərdən ayırmaq çətinidir. Mənaca müstəqil sözlərə bənzəyən zərflər formaca onlardan fərqlənirlər. Burada müəllif müstəqil sözlə müstəqil şəkil anlayışlarını belə izah edir: “Müstəqil söz nə deməkdir? Bunlar müstəqil mənaya olmaqla bərabər, müstəqil şəkildə də malik olan sözlərdir. Halbuki zərflər müstəqil şəkildə malik deyildirlər, yəni şəkilçi alalmazlar və damarla şəkilçiyə ayrılmazlar” (1, s. 156). Yəni tədqiqatçının yanaşması ondan ibarətdir ki, zərflərin leksik mənası var, ancaq formaca kök və şəkilçiyə ayrılmırlar. Əslində müəllifin bu cür fikirləşməsi heç də əsassız deyil. Nəzəri dilçilikdə də belə bir fikir formalaşmış ki, zərfin əsas əlamətlərindən biri onun qrammatik cəhətdən dəyişməzliyidir. Bu xüsusiyyət dilimizdə zərf hesab edilən bir sıra sözlərə də aiddir. Azərbaycan dilində zərf hesab edilən bəzi sözlər nitqdə qrammatik dəyişikliyə məruz qalırsa, məsələn, hallanırsa, bu o deməkdir ki, onların bir qismi zərf deyil, bir qismi də zərf kimi inkişafını başa çatdırmayıbdır. Həmçinin zərflər dilin inkişafının sonrakı dövrünə aiddir. İnsanlar əşya, əşyanın əlaməti və hərəkəti haqqında anlayışları dərk etdikdən sonra hərəkətin əlaməti haqqındakı anlayışları anlamağa başlamışlar. Bu halda, dildə əvvəldən yaranaraq başqa nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan sözlərdən hərəkətin əlamətini bildirmək məqsədilə istifadə edilmişdir. Bu prosesdə həmin sözlər bəzən qrammatik cəhətdən yeni forma almış, bəziləri

³⁵ Bakı Dövlət Universiteti pervin.bdu@mail.ru

formaca heç bir dəyişikliyə uğramadan yeni rolda çıxış etmişdir. Bu da heç şübhəsiz ki, Y.Seyidovun vurğuladığı kimi, “hərəkətin əlamətini dərk etmək anlamı təfəkkürün ilkin inkişaf mərhələsinə aid olmadığından belə məhfumların ifadəsi üçün ayrıca sözlərə ehtiyac olmamışdır” (5, s. 363). Güman ki, B.Çobanzadə zərfləri köməkçi sözlər sırasında təqdim etməklə məhz bu məqamları nəzərə almış və qeyd etmişdir ki, “zərflər də artıq müstəqil şəkillərini itirmişlər. Təbii bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa”. Belə ki, *dışarı, içəri, yuxarı, geri, iləri, sonra, bura, nəbə, ora, şura, yarı, dəmin* və s. zərflər şəkilcə müstəqildir, kök və şəkilçiyə ayrılır. Bu fikirlərə rəğmən, “İndi dilimizdə zərflər bir nitq hissəsi kimi xeyli saflaşdırılmış, başqa nitq hissələrindən təmizlənmişdir. Lakin zərflərlə bağlı bir sıra çətinliklər hələ də qalmaqdadır” (4, s. 369).

Qoşmalar. Tədqiqatçının qoşmalar haqqında qeydləri çağdaş fikirlərlə səsləşir: “Qoşmalar, yaxud da söylədiyimiz kibi, qismən şəkilçilərə bənzərlər, qismən də yarımşözlərdir. Ümumiyyətlə, bunlar damara yapışmaz, yəni damarın vurğusunu almaz və səscə damara uymazdır. Bunlar türkcədə sözün əlavə olunduqları halda, rus və fransız kibi hind-Avropa dillərində sözün başında gəlirlər, bunun üçün də bunlara *preposition* deyilir” (1, s. 157). Dilçi alimin bəhs etdiyi bəzi qoşmalar haqqındakı qeydlərinə nəzər yetirməyi məqsəduyğun sayırıq.

- **ilə** qoşması. Bu qoşmanın şəkilçiləşmiş variantından da bəhs olunur, hal şəkilçilərindən sonra artırıldığı və vurğu qəbul etmədiyi göstərilir.

- **üçün** qoşmasının əsasən adlıq hallı sözlərə qoşulduğu və şəkilçiləşmiş -çün formasının işləndiyi də bildirilir.

B.Çobanzadə **ilə** qoşmasının qrammatik antonimi kimi **-sız^A** qoşması barədə də danışır. O, bu morfemin söz yaradıcılığı prosesindəki rolunu da qeyd edir: “Mənası səlb (*inkar/rədd*) və nəhydir (*əmr şəklinin inkarı*) (antonime). Bu şəkilçi ya **ilə** şəkilçisinin səlbini-nəhyini və ya -li şəkilçisinin nənfi-səlbi surətini göstərir: onsuz olmaz, sənsiz yaparız, ağılsız, əxlaqsız, savadsız, anasız, yerli-yersiz, bilgili-bilgisiz və s” (1, s. 158). Burada maraqlı bir məqam **ilə** qoşmasının, xüsusən də onun şəkilçiləşmiş formasının **-sız^A** morfeminin qrammatik antonimi olmasıdır. Belə ki, *Mən toya səninlə getdim - Mən toya sənsiz getdim* cümlələrində bu məzmunu aydın görmək mümkündür. *Sənli günlərim - sənsiz günlərim* ifadəsindəki **-sız^A** morfeminin qrammatik məzmunu *Sənsiz getdim* cümləsindən fərqlənir. Hətta sözlərin sintaktik funksiyası da bu şəkilçidəki fərqli qrammatik məzmunu ortaya çıxarır. Bugünkü halda **-sız^A** morfemi leksik şəkilçidir, ancaq B.Çobanzadənin bu yanaşması isə yuxarıda dediyimiz məntiqə söykənir.

- **kibi/gibi** qoşması iki fonetik qəlibdə təqdim olunur. Müəllif göstərir ki, “əski türkcədə *gib, geb, kep* “qəlib, surət” mənasını ifadə edən müstəqil söz idi. Bunun -ik şəkilçisi ilə birləşməsindən *gibik* yapma damarı meydana gəlmişdir ki, bu şəkildə bəzi ləhcələrdə, məsələn Kırım-tatar ləhcəsində bu gün də işlədilməkdədir. Bu şəkildə Qazan tatarlarının eyni mənada *gibi* mənasında işlənən şəkilli sözünə müsavidir. Sonradan bu söz qoşma-yarımşöz halına gələrək *kibi, kimi* şəklini almışdır” (1, s. 158). Həmçinin qeyd olunur ki, bu qoşma şəxs əvəzliliklərindən sonra gəldikdə əvəzliliklər yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir: “Şəxsi zəmirələrə əlavə olunduqda bu zəmirələr müzaf iləyh şəklini alırlar: mənim kibi, sənin kibi, onun kibi və s.” (1, s. 159). B.Çobanzadə onu da əlavə edir ki, *kimi* qoşması substantivləşərək hal və mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir: “Bu qoşma sözə əlavə olunduqda bütün **hal və zəmir** şəkilçilərini ala bilər: arslan kimisən, arslan kimilərdən, munun kimisindən” (1, s. 159).

- **tək** qoşması. Müəllif bu qoşmanın tarixən fonetik variantlarını belə qeyd edir: “-*tək, -teg, -dək* qoşmaları məna və rol etibarilə *kimi* qoşmasının sinonimidir və yalnız bir şəkllə malikdir. Bəzi ləhcələrdə **ğ** və **g** səsinin **y** səsinə keçməsi ilə -*day, -dey* şəklini almışdır. Məsələn, qazax, noqay, kırım ləhcələrində *andağ-anday, şundağ-şunday, mundağ-munday...* Türkoloq alim düzgün göstərir ki, “*kibi* qoşması kibi bu da şəxsi zəmirələrə əlavə olunduğu zaman bu zəmirələr müzafiyəlik şəklində alır: mənim tək, sənin tək...” (1, s. 159).

- **ca²** morfeminə dair bu gün də dilçilikdə fərqli yanaşmalar var. Müxtəlif situasiyalarda işlənməsi bu morfemin morfoloji mənsubiyyəti barədə fikir ayrılığı yaratmışdır. B.Çobanzadə iki fonetik çalardə təqdim etdiyi bu şəkilçinin qoşma olduğu məqamları belə göstərir: “-*ca, -cə, -ça, -çə* qoşmaları da şəkilçilərin səs uyusması, vurğu şərtlərinə haizdir. İfadəyə verdiyi mənalara nisbət, tərz, miqdar sözlərlə anladıla bilər. Məncə, türkcə, italyanca, insanca, yüzlərcə və s. (1, s. 158). Nümunələrə diqqət yetirdikdə aydın görünür ki, bu gün dil adlarına əlavə edilən -**ca²** morfeminin leksik şəkilçi, ədat, qoşma olması barədə müxtəlif fikirlər səslənsə də, B.Çobanzadə düzgün qeyd edir ki, bu morphem qoşmadır. Köməkçi nitq hissələri ilə bağlı apardığımız tədqiqat işində biz də bu morfemin dil adlarında qoşma olması üzərində dayanmışdıq (2, s. 86-87). Eyni zamanda *məncə, sənəcə* kimi modal söz olaraq qəbul edilən vahidlərdə gördüyümüz -**ca²** morfemi də görə qoşmasının sinonimidir və bu sözlər cümlədə ara söz funksiyasında çıxış edir (bax: 2).

B.Çobanzadə bu gün dərsliklərdə zərf düzəldən leksik şəkilçi kimi qeyd edilən **-casına²** şəkilçisini -**ca²** qoşması+sına² morfeminə ayırır: “Bu qoşma tərz ifadə etdiyi zaman buna bir **-sına, -sinə** əlavə olunur: *insancasına, mərdəsinə, alçaqcasına, canavarcasına*” (1, s. 158).

Tədqiqatçı göstərir ki, *-cən, -cək, -tən, -dək...* qoşmaları qrammatik məna baxımından bir-birini tamamlayır və artıq ərəb mənşəli “qədər” sözü həmin qoşmaların yerinə daha çox işlənir: *indiyə dək, tən, cək, cən, səhərə, dək, tən. Kimi* qoşmasının sinonimi kimi işlənən bu morphem haqqında müəllif yazır: “Azəri ləhcəsində bəzən *kimi* qoşması da bu mənada işlənir: *iki günə kimi, sabaha kimi...* Bu qoşma görüldüyü üzrə daima məful iləyh alır” (1, s. 159).

Ötrü qoşmasının tarixən öt feilindən yarandığını qeyd edən dilçi alim sözdəki **-rü** şəkilçisinin arxaıkləşdiyini bildirir: “Yalnız üçün şəxsi zəmirlərdə müzafi ileyh, başqa sözlərdə mücərrəd hala əlavə olunduğu halda, ötürü qoşması məfui ənh (exessivus) halına əlavə olunur: *məndən ötrü, puldan ötrü, yağışdan ötrü*” (1, s. 159).

Dilçi alim *görə* qoşmasını tərkibcə *gör* feilinə və *-ə* şəkilçisinə ayıraraq belə izah edir: “Bu şəkilçinin zəifləşməsi ilə bu söz də qoşma halına gəlmişdir. Bu qoşmanın əlavə olunduğu sözlər məful ileyh halında bulunur: *mənə görə, dediyinə görə, yazmasına görə*” (1, s. 159). Tədqiqatçı dilimizə ərəb-fars dillərindən daxil olmuş *qədər, nəzərən, naşi, mada, rəğmən* qoşmalarının işləndiyini qeyd etməklə yanaşı, *-ınca*⁴ şəkilçisini, habelə *-mı*⁴ sual ədatını da qoşmalar içərisində təqdim edir və sonuncu morfemin mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirdiyini də diqqətə çatdırır (1, s. 158; 160).

Bağlayıcılar. B.Çobanzadə bağlayıcıları qoşmalarla müqayisədə müstəqil sözlər hesab edir. Çünki müəllifin də dediği kimi, qoşmaların söz kökləri ilə struktur bağlılığı olduğu halda, bağlayıcılarda bu əlaqələnmə olmur. Həmçinin qeyd edilir ki, əslində türk dili cümlələri quruluş etibarilə bağlayıcılara daha az ehtiyac duyur, ona görə də bağlayıcıların çoxu əcnəbi dillərdən dilimizə daxil olmuşdur: “Türk dilində cümlə quruluşunun, söz tərkiblərinin tərkibinə, təbiətinə görə bağlamalar çox azdır, ümumiyyətlə, sözlər heç dürlü bağlamasız bir-birini təqib edərlər: *ana-baba, qohum-qardaş, qarı-qoca, qonum-qonşu, at-araba*.. Bunun üçün bu gün *gərək* ədəbi, *gərəkse* xalq dilində bulunan bağlamaların bir neçəsi müstəsna olmaq üzrə, əksərisi, ərəb və fars dillərindən iqtibas olunmuşdur” (1, s.160).

B.Çobanzadə *da, də, və, nə...nə də, ya...ya da, gah...gah da, amma, lakin, gərək...gərəkse* və s. kimi **tabesizlik**, *ki, çünki, əgər* və s. **tabelilik** bağlayıcılarının dilimizdə işləndiyini bildirir. Qeyd olunur ki, *dəxi* bağlayıcının fonetik təkamülü nəticəsində yaranmış *da, də* bağlayıcısı sözlərdən ayrı yazılrsa da, **söz köklərinə ahəngcə uyğunlaşan yeganə** bağlayıcıdır. Dilimizə ərəbcədən keçmiş “*və*” bağlayıcısının “*ədəbi dilimizdə çox geniş intişar tapdığı*” qənaətində olan tədqiqatçı onu da əlavə edir ki, *əmri-fərman, elmi-irfan* kimi söz birləşmələri arasındakı qrammatik münasibət də artıq milliləşir və alınma qrammatik struktura ehtiyac duyulmur: “İki ərəb, yaxud fars sözləri arasında sərf kitablarımızda “*ətf təfsiri*” adı verilən digər bir şəkil daha işlədilir: *əmri-fərman, elmi-irfan*... Yeni ədəbi dildə bu sonun istemal yavaş-yavaş buraxılmaqdadır” (1, s.160). Bu baxımdan ərəb-fars dillərindən keçmiş *amma, lakin, çünki, əgər, ki* bağlayıcılarının cümlələrdə mühüm sintaktik funksiya daşdığı da diqqətə çatdırılır: “Bilxassə, çünki, əgər, ki bağlamaları artıq intişar etmiş və türkcə söz qrupları içərisində əsaslı surətdə yerləşmişdir. Nəhv bəhsində görəcəyimiz kibi, bu əcnəbi dillərdən alınmış olan bağlamalar türk cümləsinin quruluşunda olduqca əsaslı dəyişmələr törətmişdir” (1 s. 161).

Nidalar. B.Çobanzadə dilimizdə işlənən nidalar haqqında da geniş məlumat verir. “Türk qrameri”nə nidaları hiss, həyəcan bildirən sözlər adlandıran müəllifin fikrincə, danışqda istifadə olunan hiss-həyəcan bildirən bütün sözləri dildə ifadə etmək mümkün deyil. Dövrün dilçilərinin fikirlərinə istinadən “*lisanın ibtidadi şəkli bu nida sözlərindən ibarət idi*”, -deyən tədqiqatçı qeyd edir ki, ümumən, dil dərslərində səslərin və hərflərin tədrisində nida sözlərindən də faydalanmaq mümkündür. Hətta bu prinsip əsasında ayrıca bir əlifba tədrisi üsulu da tərtib olunmuşdur ki, bunu “*sövti təqlid üsulu*” (**phonomimique**) adlandırırlar (1, s. 161). Dilçi alim nidaları belə xarakterizə edir: “*Nida sözləri insanın ibtidadi və qüvvətli həyəcanlarından doğmuşdur. Qüvvətli sevinc və ya ələm, qayğı dəqiqələrində insan, nə qədər mədəni olursa olsun, bu gün də bir çox nida sözləri çıxarır*” (1, s. 161).

B.Çobanzadə nidalarla ifadə olunan hiss-həyəcanı iki cür qiymətləndirir. Birincisi, “*insan xaricdən aldığı təsir və intibaları belə səslərlə ifadə etməyə çalışır və digər birisinin diqqətini cəlb, ona bir şey göstərmək, anlamaq məqsədini təqib edir. Bunun kibi nida sözlərinə “müraciət”, yaxud “təsviri nida sözləri” (descriptive) deyilir*”. İkincisi, “*insanın daxili həyəcan və hissələrini ifadəyə yarar ki, bunlara da həyəcan (affective) deyilir. Nida sözlərinin bu təqsimi qayət bəsit və ibtidai hesab olunmalıdır*” (1, s. 162).

Birinci qrupda təqlidi sözləri nəzərdə tutan B.Çobanzadə *gurultu, tüpürmək, paturtu, öksür* və s. kimi sözlərin də nidalardan yarandığını qeyd edir. Müəllif göstərir ki, bu sözlər insan duyğularının ifadəsi kimi, təqlid yolu ilə meydana gəlmişdir. Demək ki, müəllif bu sözləri nidalar içərisində təqdim etsə də, ancaq onların təqlidi sözlərdən yarandığını düzgün izah edir: “*Türkcədə nida sözlərindən təşəkkül etmiş çox müstəqil sözlər – feillər, isimlər, sifətlər vardır. Bunlar əsas etibarilə şey və hadisələrin hər hansı bir xarakteristik, bariz xüsusiyyətini səs vasitəsilə təsvir, təqlid etməkdən meydana gəlmişdir: ildiz, ulduz, yaldız (yalt, yult), yıldırım, paturtu (pat), gurultu (gur), toyuk (dakuk), ağlamaq, susmaq, tüpürmək, öküç (ö), öksür, haydi*” (1, s. 162).

Dilçi alim nidaların quruluşuna da aydınlıq gətirir, onları sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayırır. B.Çobanzadə fransız türkoloqu Jan Deniyə istinadən yazır: “*Professor Jan Deni bunların bir təsləğini cızmışdır ki, səs uyuşması və bəsitlik, mürəkkəblik cəhətindən bunlar arasındakı münasibəti göstərdiyindən, burada söyləməyi münasib gördük*” (1, s. 162). Müəllif *a, ha, ay, hay, e, ey, hey* nidalarını quruluşca sadə, **aha** (a+ha), **əhə** (ə+hə), **ayhay** (ay+hay), **eyhey** (ey+hey) nidalarını isə mürəkkəb hesab etmişdir.

Nəticə. B.Çobanzadənin köməkçi nitq hissələrinə dair fikirləri üzərindəki təhlilləri bir qədər də genişləndirmək olar. Ancaq Azərbaycan dilçiliyinin bugünkü inkişaf səviyyəsi, o cümlədən köməkçi nitq hissələrinə dair tədqiqatların genişliyi bu sahədəki əksər fikirləri sabitləşdirmiş, müəyyən mübahisəli məqamların hələ də qalmasına rəğmən, akademik nəşr və dərsləklərdə mövzuya dair görüşlər elmi-metodiki cəhətdən standartlaşdırılmışdır. Bu baxımdan məqalədə B.Çobanzadənin müasir elmi baxışlarla səsleşməyən fikirlərinin tənqidindən daha çox, onun bu sahədəki araşdırmalarının sonrakı tədqiqatlara verdiyi istiqamət baxımından əhəmiyyəti önə çəkilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 264 s.
2. Eyvazov P. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində köməkçi nitq hissələri. *Türkoloji araşdırmalar* – 1 (monoqrafik tədqiqatlar toplusu). Bakı: Elm və təhsil, 2015, s. 69-147.
3. Eyvazov P. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında nitq hissələrinin təsnifi problemi / BSU-da H.Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri mövzusunda IX Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: Mütərcim, 2018, s. 114-117.
4. Mütərcim P. Azərbaycan dili. Morfologiya. Baş red.: N.Məmmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2023, 504 s.
5. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: BDU, 2006, 371 s.

Açar sözlər: B.Çobanzadə, Azərbaycan dili, morfoloji quruluş, köməkçi nitq hissələri

Keywords: B.Chobanzadeh, Azerbaijani language, the morphological structure, the auxiliary parts of the speech

Ключевые слова: Б.Чобанзаде, азербайджанский язык, морфологическая структура, служебные части речи

Xülasə

Məqalədə görkəmli dilçi alim, professor Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşuna dair tədqiqatlarında köməkçi nitq hissələri barəsindəki görüşlərindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, alimin dilimizin morfoloji quruluşu ilə bağlı araşdırmaları məzmunca genişdir: burada dünya dillərinin geneoloji və tipoloji təsnifi baxımından Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunun özəllikləri, morfemika məsələləri, leksik və qrammatik şəkilçilər, nitq hissələrinin təsnifi, qrammatik kateqoriyalar, hər bir nitq hissəsinin spesifik cəhətləri və s. məsələlər əhatəli şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu cəhətdən müəllifin köməkçi nitq hissələri haqqındakı görüşləri dilçiliyimizdə ilk sistemli araşdırmalardan hesab oluna bilər. B.Çobanzadə köməkçi nitq hissələrinə zərf, qoşma, bağlayıcı və nidaları daxil etmiş, bu gün dilçiliyimizdə bəhs olunan ədat və modal sözlərdən ayrıca danışmamışdır. Araşdırmada dilçi alimin bəhs etdiyi köməkçi nitq hissələrinə dair fikirləri təsviri metodla təhlil olunmuş, elmi baxışlarının bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxladığı diqqətə çatdırılmışdır. Bu baxımdan məqalədə B.Çobanzadənin müasir elmi baxışlarla səsəşməyən fikirlərinin tənqidindən daha çox, onun bu sahədəki araşdırmalarının sonrakı tədqiqatlara verdiyi istiqamət baxımından əhəmiyyəti önə çəkilmişdir.

The auxiliary parts of the speech in Professor Bakir Chobanzadeh's research on the morphological structure

Summary

The article discusses the views of the prominent linguist, Professor Bakir Chobanzadeh on auxiliary parts of speech in his research on the morphological structure of the Azerbaijani language. It is noted that the scientist's research on the morphological structure of our language is extensive in content: here, the features of the morphological structure of the Azerbaijani language in terms of genealogical and typological classification of world languages, morphemic issues, lexical and grammatical suffixes, classification of parts of speech, grammatical categories, specific aspects of each part of speech, etc. issues are comprehensively reflected. In this regard, the author's views on auxiliary parts of speech can be considered one of the first systematic studies in our linguistics. B. Chobanzadeh included adverbs, conjunctions, conjunctions and exclamations in auxiliary parts of speech, and did not separately speak about the adverbs and modal words discussed in our linguistics today. The study analyzed the views of the linguist on the auxiliary parts of speech using a descriptive method, and it was brought to the attention that his scientific views have retained their relevance today. From this perspective, the article emphasizes the importance of B. Chobanzadeh's research in this field in terms of the direction it gives to subsequent research, rather than criticizing his ideas that do not align with modern scientific views.

Вспомогательные части речи в исследовании профессора Бакира Чобанзаде по морфологической структуре

Резюме

В статье рассматриваются взгляды видного лингвиста, профессора Бакира Чобанзаде на вспомогательные части речи в его исследованиях по морфологической структуре азербайджанского языка. Отмечается, что исследования ученого по морфологической структуре нашего языка обширны по содержанию: здесь всесторонне отражены особенности морфологической структуры азербайджанского языка с точки зрения генеалогической и типологической классификации языков мира, морфемные вопросы, лексико-грамматические суффиксы, классификация частей речи, грамматические категории, специфические аспекты каждой части речи и т. д. вопросы. В связи с этим взгляды автора на вспомогательные части речи можно считать одними из первых систематических исследований в нашем языкознании. Б. Чобанзаде включил в вспомогательные части речи наречия, союзы, союзы и восклицания, а отдельно не говорил о наречиях и модальных словах, обсуждаемых сегодня в нашем языкознании. В исследовании анализируются взгляды лингвиста на служебные части речи с использованием описательного метода, и обращается внимание на то, что его научные взгляды сохранили свою актуальность и сегодня. С этой точки зрения в статье подчеркивается важность исследований Б. Чобанзаде в этой области с точки зрения направления, которое они придают последующим исследованиям, а не критикуются его идеи, не соответствующие современным научным взглядам.

Rəyçi: prof. T.M.Nasıyev